

Politické perzekuce Čechů na Ukrajině v době sovětského režimu

Mečislav Borák, Slezská univerzita v Opavě

Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity, řada společenských věd, roč. 29, 2015, č. 2, s. 32-45. ISSN 1211-6068.

Nedávno ukončený dlouhodobý výzkumný projekt, zaměřený na oběti politické perzekuce z řad Čechů a československých občanů v bývalém Sovětském svazu,¹ doprovázelo vydání pěti závěrečných monografií. Jedna z nich se bezprostředně týká obětí perzekuce na Ukrajině,² proto jsme mohli výsledků výzkumu využít i při tvorbě tohoto příspěvku.

Přestože od pádu komunistického režimu uplynulo už čtvrt století, o jeho obětech toho víme pořád ještě málo. Tím více to platí o obětech perzekuce v zemích bývalého Sovětského svazu, v nichž přístup k archivním zdrojům informací podléhal i v tomto období různým politickým tlakům. U Čechů z Ukrajiny, kteří se vrátili po válce do vlasti svých předků, došlo navíc k přerušení přirozených vazeb s Ukrajinou a příliš velká časová proluka způsobila, že jen nemnozí z nich, většinou však už jejich potomci, pátrali po osudech svých kdysi dávno zmizelých příbuzných. Byli v tom až příliš odkázáni na blahovůli úřadů, což ostatně platilo i o zbytcích Čechů, kteří na Ukrajině zůstali. Tak došlo k paradoxní situaci, že dnes už máme k dispozici poměrně přesné seznamy Čechů – padlých vojáků z I. i II. světové války, civilních obětí války, obětí nacistické perzekuce i obětí ukrajinských nacionalistů, ale konkrétní oběti perzekuce sovětské neuvádějí ani nejnovější přehledy novodobých dějin volyňských Čechů, o Češích z jiných končin Ukrajiny ani nemluvě. Bez nich by však obraz historie zůstal neúplný, neboť dějiny tvoří osudy konkrétních lidí.

¹ Projekt Grantové agentury ČR č. 409/09/0555 „Perzekuce československých občanů v Sovětském svazu (1918-1956)“, řešený ve Slezském zemském muzeu a Slezské univerzitě v Opavě. Výsledky výzkumu byly publikovány např. v pracích Borák, Mečislav: České stopy v Gulagu. Z výzkumu perzekuce Čechů a občanů ČSR v Sovětském svazu. Opava 2003; Týž a kol.: Perzekuce občanů z území dnešní České republiky v SSSR. Praha 2003 [Sešity Ústavu pro soudobé dějiny Akademie věd ČR, sv. 38]; Týž (ed.): Výzkum perzekuce československých občanů v Sovětském svazu (1918-1956). Opava 2007; Týž (ed.): Perzekuce československých občanů v Sovětském svazu (1918-1956). Část I. – Vězni a popravení. Část II. – Zajatci a internovaní. Opava 2007. Viz též webové stránky projektu České stopy v Gulagu – <http://gulag.szmo.cz>.

² Borák, Mečislav: Zatajené popravy. Češi a českoslovenští občané popravení na sovětské Ukrajině: z historie Velkého teroru na Volyni a v Podolí. Opava 2014.

Jména obětí sovětského režimu, určená úřady už dávno k zapomenutí a zasutá hluboko v propadlinách času i v málo dostupných archivech, nebylo lehké najít, ani hodnověrně ověřit osudy některých obětí. Až donedávna byly hlavním zdrojem informací o obětech publikované vzpomínky pamětníků a pamětní sborníčky k dějinám obcí. Vzpomínkové práce sice postižené rodiny občas připomenuly, ale k přesnému výčtu obětí to mělo hodně daleko. Vzpomínky navíc bývají ošidné a nepřesné, zvláště s tak velikým časovým odstupem od popisovaných událostí i od repatriace v prvních poválečných letech. Dnes už přímí svědkové a pamětníci oněch dob téměř zmizeli, takže publikované vzpomínky obvykle připomínají jen několik málo konkrétních případů perzekuce Čechů, o nichž pisatelé slyšeli od příbuzných a známých, nebo o nichž se dočetli v rodinných a obecních kronikách. Přesto jsou i ony mimořádně cenným dokladem vhodně dokreslujícím onu dobovou atmosféru strachu a teroru.³ Poměrně časté jsou vzpomínky na věznění v gulagu od někdejších uprchlíků do Sovětského svazu, zvláště od Rusínů, propuštěných z táborů rovnou do československého vojska.⁴

Snahou o vyšší odbornou úroveň bylo motivováno hned několik prací: Evžen Andres uvedl desítky jmen obětí kolektivizace,⁵ Vladimír Dufek byl editorem sborníku „Kapitoly z dějin volyňských Čechů“, kde publikoval přehled o represích Čechů na západní (polské) Volyni,⁶ zatímco východní Volyní se zabýval Vladimír Hostička;⁷ příklady

³ Např. Širc, Václav. *Minulost zavátá časem : kronika českých Dorohostajů a přilehlých osad Libánovky a Máslenky*. Louny b.r.v.; Šimek, Václav: *U nás na Volyni*. Sokolov 1993; Týž: *Volynáci*. Sokolov 1995; Žáková, Miloslava – Kytl, Václav – Zápotocký, Václav: *Kupičov – Jak nám o něm vyprávěli. Fakta a jména*. Praha 1997; Petříček, Vladimír: *Domov v cizině. Kronika Podcurkova, Rapatova a českého Ulbárova, tří spřízněných českých obcí na ukrajinské Volyni*. Podbořany 2004; Kšicová, Danuše – Vaculík, Jaroslav (edd.): *Rodinná kronika volyňských Čechů*. Brno 2006 (2008); Ornst, Jaroslav: *Česká kolonie Malá Zubovščina na Ukrajině*. Praha 2009; Andrš, Bohuslav: *Česká Alexandrovka. Vzpomínky na život české vystěhovalecké komunity na Rusi*. Praha 2009; Nosek, Josef: *Žili jsme na sovětské Volyni. Holoveň Česká*. Karlovy Vary 2011; Doleček, Jiří: *Popraviště aneb Zpověď volyňského Čecha*. Praha 2014.

⁴ Např. Demčík, Jan: *Můj útěk do gulagu*. Praha 1995; Luťanský, Štěpán: *Pečorlag. Útěk do ráje (1939–1942)*. Praha 1999; Pavlič Jiří: *Přežil jsem Gulag. Kruh v Podbezdězí 2000*; Kričfaluši, Michal – Richter, Karel. *Účtování s časem. Díl I. – V náručí Gulagu*. Praha 2004; Fiala, Jindřich: *Na frontu přes gulag*. Praha 2007; Hajdur, Vasil: *Z gulagu přes Buzuluk do Prahy. Vzpomínky a zážitky frontového vojáka*. Praha 2011.

⁵ Andres, Evžen: *Zločiny proti lidskosti spáchané komunistickou stranou Sovětského svazu na Češích a Němcích žijících na území bývalé Volyňské gubernie*. In: *Stálá mezinárodní konference o zločinech komunismu*. Praha 1991, s. 166-170.

⁶ Dufek, Vladimír (ed.): *Kapitoly z dějin volyňských Čechů, Sborník historických souborných, vědeckých a memoárových prací*. Praha 1997

⁷ Hostička, Vladimír: *Volynští Češi a jejich perzekuce v Sovětském svazu*. In: *Kapitoly z dějiny volyňských Čechů*. Praha 1997, s. 97-110; Týž: *Volynští Češi a jejich perzekuce v SSSR*. In: *Střední a východní Evropa v krizi XX. století*. Praha 1998, s. 47-60; Týž: *Vzpomínky volyňské Češky na život na Ukrajině a na Sibiři. In: Za svobodu a demokracii. I. díl: Odpor proti komunistické moci*. Uspořádali J. Cuhra a V. Veber. Praha 1999, s. 276-290.

represí uvedli též Alexandr Ent,⁸ Jiří Hofman⁹ nebo Jiří Větrovec; ten sice odhaduje počet Čechů, kteří následkem perzekuce v obcích východní Volyně zahynuli, na 2 500 osob, ale uvádí jen několik jmen obětí.¹⁰ Drobné zmínky o represích jsou i v některých pracích čistě etnografických.¹¹ Patrně bychom k české historiografii měli přidat i dva ukrajinské Čechy, spjaté s vedením České besedy ve Lvově i s Českou republikou, a to tím spíše, že jejich práce vyšly v češtině. Alexandr Drbal¹² zmínil oběti jen okrajově, ale Evžen Topinka¹³ se politickou perzekucí Čechů na Ukrajině zabýval jako člen ukrajinských občanských sdružení *Memorial* a *Pošuk* už od počátku 90. let a stal se i spolupracovníkem českého výzkumného týmu. Nejlepším a nejobsažnějším popisem politických represí vůči volyňským Čechům však dosud zůstává monumentální práce Jaroslava Vaculíka „Dějiny volyňských Čechů“, v jejímž druhém díle je uvedena i řada konkrétních jmen obětí represí.¹⁴ Neměl sice možnost čerpat z ukrajinských archivů, ale dobře využil všech dosavadních českých prací, domácích archivů, vzpomínek, dochovaných kronik i rukopisných záznamů.

Česká odborná literatura, včetně té vzpomínkové, má tedy pro poznání českých obětí perzekuce na Ukrajině jen omezený dosah. Sotva by se v tomto případě šlo obejít bez výsledků výzkumů ukrajinských historiků. U nás se o nich skoro nic neví, neboť žádná práce na toto téma nebyla dosud přeložena do češtiny. Přesto má ukrajinská odborná literatura pro poznání průběhu a důsledků politických represí v konkrétních podmínkách jednotlivých oblastí Ukrajiny stěžejní význam už jen proto, že důsledně vychází z širokého spektra archivních pramenů. Dnes lze již vybírat z obrovského množství titulů, neboť na každé univerzitě se koná výzkum tohoto typu, v každém regionu se jím zabývají vlastivědné organizace a muzea. Jeden z novějších

⁸ Ent, Alexandr: Východní Volyň v letech 1918 – 1947. In: Dufek, V. (ed.): Kapitoly z dějin volyňských Čechů. Sborník historických souborných, vědeckých a memoárových prací. Praha 1997, s. 90-95.

⁹ Hofman, Jiří: Češi na Volyni. Základní informace. Praha 2007.

¹⁰ Větrovec, Jiří: Perzekuce volyňských Čechů v SSSR. Zpravodaj Konfederace politických vězňů, r. 4, 1997, č. 5.

¹¹ Např. Uherek, Zdeněk – Valášková, Nad'a – Bažant, Andrej – Vávra, Jiří – Klípa, Ondřej: Češi na jižní Ukrajině. Český lid, 87, 2000, č. 4, s. 320-347.

¹² Drbal, Alexandr: Češi na Ukrajině. In: Češi v cizině. Sv. 12, 2004, s. 44-68; Týž: Češi ve Lvově. Slovanský přehled, 78, 1992, č. 2. s. 171-174; Týž: Kazatelé Pujmanovi z Bohemky a český pobělohorský evangelický exil na jižní Ukrajině. Zveřejněno na webových stránkách Ministerstva zahraničních věcí České republiky v rubrice Historie krajanů.

¹³ Topinka, Evžen: Některá fakta o represáliích proti Čechům v bývalém Sovětském svazu. In: Češi za hranicemi na přelomu 20. a 21. století. Praha 2000, s. 63-66; Týž: Topinka, Evžen: Oběti perzekuce z řad Čechů na Ukrajině. In: Borák, M. a kol.: Perzekuce občanů z území dnešní České republiky v SSSR. Sborník příspěvků. Praha 2003, s. 314-321.

¹⁴ Vaculík, Jaroslav: Dějiny volyňských Čechů. Díl II., Praha 1998.

bibliografických soupisů literatury o politických represích na Ukrajině v době sovětského režimu zahrnuje přes čtyři tisíce položek, publikovaných po osamostatnění Ukrajiny.¹⁵ Jiný soupis se dokonce vrací až k článkům z doby procesů třicátých let, má pět a půl tisíce položek a je v něm i studie ukazující postupné proměny historiografie od dob gorbačovské perestrojky ve druhé polovině osmdesátých let.¹⁶ Přehled o starších titulech, včetně literatury exilové, podal Serhij Bilokiň.¹⁷

Je krajně nesnadné z takové zásoby informací vybrat byt' jenom díla obecného charakteru, proto zmíníme alespoň některá, nezbytná pro utvoření celistvého obrazu problematiky politických represí. Společenský a politický rámec oné doby na Ukrajině vylíčil především Jurij Šapoval,¹⁸ represivní a trestní systém sovětského režimu na Ukrajině zhodnotil Ivan Bilas,¹⁹ a masový teror v letech 1917–1941 na Ukrajině popsal jako prostředek správy sovětského státu Serhij Bilokiň.²⁰ Všichni tři jmenovaní napsali řadu dalších významných prací k problematice represí, např. S. Bilokiň se podílel na zmapování činnosti represivního aparátu a vytvoření biografí vedoucích pracovníků bezpečnosti.²¹

Je vcelku pochopitelné, že vzhledem k rozsahu a tvrdosti represí Velkého teroru je tomuto období věnována největší pozornost. Výsledky výzkumu této problematiky, dosažené na Ukrajině v posledních letech, zmapoval a zhodnotil Petro Troňko.²² Zásadní význam pro studium tohoto období má sborník *Ukrajina v dobu „Velykoho teroru“ 1936–1938 r.r.*,²³ sborník *Polityčni represiji v Ukrajinskij RSR 1937–1938 rr.*,²⁴ stejně jako

¹⁵ Babyč, Jevdokija – Patoka, Valentyna: Represiji v Ukrajinu (1917–1990 rr.). Naukovo-dopomižnyj bibliohrafičnyj pokažčyk. Kyjiv 2007.

¹⁶ Kalytko, S. – Rublov, O. – Podkur, R. – Ševčenko, L. (upor.): Polityčni represiji v Ukrajinu. (1917–1980-ti rr.). Bibliohrafičnyj pokažčyk. Kyjiv 2007; Podkur, R. Ju. – Rublov, O. S.: Istoriohrafija polityčnych represij v Ukrajinu (druha polovina 1980-ch – 1990-ti rr.). In: Tamtéž, s. 4-35.

¹⁷ Bilokiň, Serhij: Istoriohrafija děržavnoho teroru j terorizmu v SRSR: problemy systematyzaciji j periodyzaciji. In: Babyč, Jevdokija – Patoka, Valentyna: Represiji v Ukrajinu (1917–1990 rr.). Naukovo-dopomižnyj bibliohrafičnyj pokažčyk. Kyjiv 2007, s. 11-31.

¹⁸ Šapoval, Jurij I.: Ukrajina 20–50-ch rokov: storinky něnapisanoji istoriji. Kyjiv 1993.

¹⁹ Bilas, Ivan: Represyvo-karalna sistema v Ukrajinu 1917–1953. Suspilno-polityčnyj ta istoryko-pravovyj analiz. Kn. 1–2. Kyjiv – Lybid 1994.

²⁰ Bilokiň, Serhij: Masovyj těrór jak zasib děržavnoho upravlinnja v SSSR (1917–1941 rr.). Džereloznavče doslidžennja. Kyjiv 1999.

²¹ Šapoval, Jurij I. – Prystajko, Volodymyr I. – Zolotarov, Vadym A.: ČK–DPU–NKVS na Ukrajinu. Osoby, fakty, dokumenty. Kyjiv 1997.

²² Troňko, Petro T.: Doslidžennja „velykoho teroru“ u naukovo-dokumentalnij seriji knih „Reabilitovani istorijeju“. In: Istoriohrafični ta džereloznavčiv doslidžennja děržavnoho teroru v USRR-URSRS. S. 4-17.

²³ Bohunov, S.–Zolotarov, V.–Rafalska, T.–Radzyvil, O.–Šapoval, Ju.(edd.): Ukrajina v dobu „Velykoho teroru“. 1936–1938 r.r. Kyjiv 2009.

²⁴ Bažan, Oleh H. – Podkur, Roman Ju. (edd.): Polityčni represiji v Ukrajinskij RSR 1937–1938 rr.: doslidnycki refleksiji ta interpretaciji. Do 75-riččja „Velykoho teroru“ v SSSR. Kyjiv 2013.

dvoudílný výbor dokumentů „Velykyj teror“ v Ukrajině. „Kurkulska operacija“ 1937–1938 rr.²⁵ K jeho vydání se spojil německý badatel Mark Junge s ukrajinským znalcem problematiky Serhijem Kokinem. Ten se podílel na vydání několika podobných dokumentačně zaměřených sborníků k dalším represivním akcím NKVD, např. proti Polákům,²⁶ a společně s Vasylem Danylenkem vydali obsáhlý přehled dokumentů sovětské bezpečnosti z let 1939–1941.²⁷ Represivní činností bezpečnostních orgánů na Ukrajině se zabýval i Volodymyr Nikolskyj, který zkoumal i národnostní aspekty represí.²⁸ Historici se zaměřovali na konkrétní významná místa spojená s historií represí, např. na Bykivňu u Kyjeva, kde leží tisíce obětí (např. Andrij Amons, Oleg Bažan, Mykola Lysenko, Mykola Roženko), a postupně zpracovávali historii represí v jednotlivých oblastech Ukrajiny nebo se věnovali konkrétním dílčím tématům této problematiky. Výtečným pomocníkem při publikaci výsledků výzkumu se stal odborný časopis „Z archivů VUČK–GPU–NKVD–KGB“, který začal vycházet v roce 1994 (do konce roku 2013 bylo vydáno celkem 41 čísel).²⁹

Našlo se dokonce hned několik ukrajinských historiků, kteří se začali zabývat politickými represemi vůči příslušníkům české menšiny na Ukrajině. Největší pozornosti se dočkal osud Čechů na Žytomyrsku, jemuž se věnovali Larysa Kopijčenko,³⁰ Jurij Ševčuk,³¹ Jurij Luckij³² a zvláště Majja Lutaj, jež vyšla ze studia vyšetřovacích spisů obětí

²⁵ Kokin, Serhij – Junge, Mark (edd.): Velykyj teror v Ukrajině. „Kurkulska operacija“ 1937–1938 rr. Č. 1-2. Kyjiv 2010.

²⁶ Kokin, S. A. – Podkur, R. Ju. – Rublov, O. S. (upor.): Sprava Polskojji Organizacijji Vijskovoji v Ukrajině. 1920–1938 rr. Zbirnyk dokumentiv ta materialiv. Kyjiv 2011.

²⁷ Danylenko, Vasyl – Kokin, Serhij (upor.): Radjanski orhany deržavnoji bezpeky u 1939 – červni 1941 r. Dokumenty HDA SB Ukrajiny. Kyjiv 2009.

²⁸ Nikolskyj, V. M. : Represyvnna dijalnist' organiv děržavnoji bezpeky SRSR v Ukrajině (kiněc 1920-ch – 1950-ti roky.). Istoryko-statystyčne doslidžennja. Doněck 2003; Týž: Nacionalni aspekty polityčnych represij 1937 r. v Ukrajině. Ukrajinskyj istoryčnyj žurnal, 2001, No 2, s. 74-89.

²⁹ Žurnal „Z archiviv VUČK-GPU-NKVD-KGB“, <http://www.reabit.org.ua/magazine/>. Některá čísla časopisu na webových stránkách bohužel chybí.

³⁰ Kopijčenko, Larysa Arsentijivna: Represiji sered českocho naselennja Žytomyrščyny. In: Reabilitovani istorijeju. Žytomyrska oblast'. Kn. 2. Žytomyr 2008, s. 7-18.

³¹ Ševčuk, Jurij: Polityčni represiji proty českojji intelihenciji Žytomyrščyny na rubeži 1920–1930-ch rr. XX st. Ukrajinskyj istoryčnyj zbirnyk. vyp. 11, 2008, s. 241-250; Týž: Polityčni represiji proty českojji intelihenciji Žytomyrščyny v dobu „Velykoho teroru“. In: Istoryko-heohrafični doslidžennja v Ukrajině. Instytut istoriji Ukrajiny, 2009, № 11, s. 223-237.

³² Luckij, Jurij: Česki spravy (1930–1937 rr.). In: Z archiviv VUČK-GPU-NKVD-KGB, 1999, № 1/2 (10-11), s. 156-168; Týž: Čechy na Ukrajině (1917–1933): Trahedija gospodarja. In: Chronika-2000. Ukrajinskyj kulturologičnyj almanach. R. 8, vyp. 29-30. Ukrajina–Čechija, č. II. Kyjiv 1999, s. 119-133; Luckij, Jurij – Lutaj, Majja: Polityčni represiji ščodo českocho naselennja Žytomyrščyny (1920–1950-i rr.). In: Chronika-2000. Ukrajinskyj kulturologičnyj almanach. R. 8, vyp. 29-30. Ukrajina–Čechija, č. II. Kyjiv 1999, s. 139-145.

v žytomyrském státním archivu a vydala na toto téma samostatnou monografii.³³ Osudu Čechů na Podolí si všimnul Serhij Kalytko,³⁴ dva obsáhlé přehledy českých obětí perzekuce sestavil Alexej Keler (Köhler), který zdůraznil též osudy Čechů z oblasti Oděsy.³⁵ Podobný soupis se z evidence obětí perzekuce v bývalém SSSR, vedené v moskevském Memorialu, pokusila vytvořit pro Čechy popravené na území SSSR (a hlavně Moskvy, včetně několika Čechů původem z Ukrajiny) i ruská historička Lidija Golovkova.³⁶

Čeští historici tedy mají ve svém výzkumu z čeho vycházet, ukrajinští kolegové jim připravili dobrou výchozí pozici. Jako první této možnosti využil v úvodu již zmíněný výzkumný projekt Slezského zemského muzea a Slezské univerzity v Opavě, který vyšel z nejnovější ukrajinské odborné literatury a pokračoval i studiem v některých ukrajinských archivech. Pro poznání mechanismů perzekuce, represivních akcí a dalších obecných souvislostí tématu je odborná literatura jistě nezbytná, nicméně pro nalezení konkrétních obětí perzekuce a ověření jejich osudů je naprosto nutný průzkum fondů státních a bezpečnostních archivů, navíc s různě omezeným přístupem k informacím. Již vzhledem k mimořádné rozsáhlosti archivních fondů by to byl úkol nad síly a možnosti zahraničních badatelů. K jeho realizaci naštěstí výrazně přispěly výsledky práce občanských sdružení v bývalém SSSR, která se touto společensky závažnou problematikou začala zabývat. Oběti politických represí v Sovětském svazu byly sice již od poloviny padesátých let postupně úředně rehabilitovány, ale přísné utajování rozsahu a skutečné podoby politických represí stále přetrvávalo. Až ve druhé polovině osmdesátých let se společenská a politická situace v zemi začala měnit. V duchu větší otevřenosti tehdejší společenské *perestrojky* (přestavby) se z iniciativy akademika Andreje Sacharova zrodilo občanské sdružení *Memorial*, jež si uctění památky obětí represí vytyčilo jako jeden ze svých hlavních cílů. Už koncem roku 1988 se začaly utvářet organizace Memorialu i na Ukrajině, v Charkově a v Kyjevě, kde se zakládající konference uskutečnila v březnu 1989. Ve statutu z roku 1992 se mu dostalo i jména

³³ Lutaj, Majja: Čechy na Žytomyrščyni. Istorija i sohodennja. Žytomyr 2008.

³⁴ Kalytko, Serhij L.: Hirka dolja podilskich čechiv. In: Reabilitovani istorijeju. Vinnycka oblast'. Kn. 1. Vinnycja 2006, s. 831-838; Týž: Polityčni represiji sered českiego naseleňnja Volyno-Schidnopodilskoho porubižžja. In: Čechy na Volyni. Istorija i sučasnist'. Nauk. zb. Žytomyr – Malyn 2001. T. 24.

³⁵ Keler, Alexej N.: Repressirovannyje čechi. Vypusk 1. Odessa 2007; Týž: Repressirovannyje čechi po materialam otkrytych archivnych fondov. In: Česká rodina/Чеська родина. Husivski čytannja – 2010. Odesa 2010, s. 31-66.

³⁶ Golovkova, Lidija A.: Čechi i urožency Čechoslovakii v SSSR. 1920-e – načalo 1950-ch godov. Moskva 2010. [Článek pro časopis Volja].

Vasyła Stuse,³⁷ a zpočátku se hlásil k celoukrajinské působnosti.³⁸ Zásadním zlomem ve společenském přístupu k problematice politických represí se stalo přijetí zákona ze 17. dubna 1991 „O rehabilitaci obětí politických represí na Ukrajině“. Nejvyšší rada Ukrajiny přijala o rok později usnesení o vydání vědecko-dokumentační edice knih o obětech represí. Vědecko-metodickým zabezpečením přípravy edice byla pověřena Akademie věd Ukrajiny a její Ústav historie Ukrajiny, který vyškolil spolupracovníky v jednotlivých regionech. Vznikla Hlavní redakce kolegia vědecko-dokumentační edice knih „Rehabilitování historií“ (*Reabilitovani istorijeju*), v jejím čele stál akademik Petro T. Troňko.³⁹

Knihy všech 24 oblastí současné Ukrajiny a Autonomní republiky Krym měly dodržet jednotnou strukturu, což se vcelku podařilo: stati v prvním svazku popisují vývoj v příslušném regionu s důrazem na jeho specifika, včetně historie represivních orgánů a jejich činnosti, dále následují životopisné medailonky perzekvovaných regionálních činitelů z oblasti vědy, kultury, politiky, ale i rodin dělníků a kolchozníků, aby vznikl obraz celého rozsahu „sociálních čistek“ tehdejší společnosti. Oddíl „Řečí dokumentů“ poskytuje představu o průběhu represí, o součinnosti státních, stranických a bezpečnostních struktur při organizaci teroru. Nejvýznamnější součástí knih však jsou soupisy obětí represí, sestavené z archivních vyšetřovacích spisů rehabilitovaných obětí, jež jsou uloženy v ukrajinských státních a bezpečnostních archivech. Řazeny jsou abecedně obvykle za celou oblast, jindy podle jednotlivých okresů, a uvádějí stručné životopisné heslo oběti s odkazem na archivní zdroj.⁴⁰

První soupisy obětí se zprvu zveřejňovaly zejména v denním tisku, ale od počátku devadesátých let se začaly objevovat i v podobě pamětních knih, jimž se s ohledem na ruské i ukrajinské pravoslavné tradice říká také „martyrology“.⁴¹ Staly se během let pro badatele natolik významným pramenem, že se bez nich dnes už žádný výzkum obětí represí neobejde.⁴² Začaly vznikat v průběhu osmdesátých let nejprve v Rusku, dnes už

³⁷ Ukrajinský básník a spisovatel, který byl 12 let z politických důvodů vězněn a zemřel v táboře v Permské oblasti (6. 1. 1938–4. 9. 1985). Viz http://uk.wikipedia.org/wiki/Степан_Василь_Семенович

³⁸ Memorial V. Stuse v Kyjevě, <http://www.memorial.kiev.ua>

³⁹ Podkur, R. Ju. – Rublov, O. S.: Istoriohrafija polityčnych represij v Ukrajinі (druha polovina 1980-ch – 1990-ti rr.). In: Kalytko, S. – Rublov, O. – Podkur, R. – Ševčenko, L. (upor.): Polityčni represiji v Ukrajinі. (1917–1980-ti rr.). Bibliohrafičnyj pokažčyk. Kyjiv 2007, s. 15.

⁴⁰ Reabilitovani istorijeju, http://www.reabit.org.ua/aboutus/about_reabit/

⁴¹ Z původního řeckého slova pro seznamy křesťanských mučedníků s vylíčením jejich života a mučednické smrti.

⁴² K otázce martyrologů jako historického pramene viz Borák, M.: Popravy jako součást politických represí, s. 118-120.

pokrývají všechny oblasti bývalého Sovětského svazu a jejich počet stále roste.⁴³ Na Ukrajině vznikly některé z nich ještě před rozhodnutím o edici Rehabilitování historií nebo nezávisle na ní a mnohdy užívají jiná kritéria pro záznam údajů o obětech. Např. soupis obětí Kyjeva neuvádí jejich národnost, což znemožňuje identifikaci českých obětí.⁴⁴ Podobné martyrology, nezávislé na jednotné edici, sledují oběti represí podle měst a regionů, podle profesí, vyznání a jiných charakteristik.⁴⁵

Vydané soupisy obětí, sestavené zpracovateli přímo z regionů, znalými místních specifik a s přístupem k jinak jen obtížně dosažitelným archivním zdrojům, byly pro poznání českých obětí represí mnohdy jediným spolehlivým zdrojem informací. Jejich prostudování je však poměrně obtížné, neboť v knihovnách bývají zastoupeny jen sporadicky.⁴⁶ Přímé vyhledávání českých obětí v mnoha tisících životopisných hesel je však mimořádně namáhavé a vždy s sebou nese možnost omylů a přehlédnutí. Vždyť jen podle zprávy na webových stránkách redakčního kolegia *Reabilitovani istorijeju* bylo už vydáno 91 knih této edice (z plánovaných více než 100 titulů), jež shromáždily údaje o více než 700 tisících perzekvovaných. Proto badatelé jistě uvítali, když byla edice zpřístupněna na internetu, a bylo možno vyhledávat potřebné údaje elektronicky, což významně urychlilo hledání a omezilo chyby. Tato vstřícnost k badatelům bohužel má své limity: na internetu bohužel chybí z neznámých příčin asi 15 z dosud vydaných svazků edice martyrologů, které je tudíž zapotřebí prostudovat přímo z knih, bez pomoci vyhledávače. Elektronické soupisy obětí jsou tedy neúplné, což se bohužel týká i oblastí

⁴³ Přehled prvních martyrologů viz Knižně vydané soupisy zastřelených a perzekvovaných osob, evidované ve sdružení Memoriál v Moskvě. In: Borák, M. a kol.: Perzekuce občanů z území dnešní České republiky v SSSR, s. 153-201; třikrát tolik (626 titulů) uvádí bibliografie Gruzdev, J. P. – Razumov, A. J. (edd.): Knigi pamjati žertv političeskich repressij v SSSR. Annotirovannyj ukazatel'. Sankt-Peterburg 2004; aktuální přehled lze najít na internetové stránce projektu *Vozvraščonnyje imena* (Navrácená jména), <http://visz.nlr.ru/links.html>; tematicky členěný přehled martyrologů podle zemí a regionů je na stránkách Memorialu: Bibliografija knig pamjati, <http://www.memo.ru/library/bkmemory/list.htm>.

⁴⁴ Žertvy repressij. Kijev 1993; Abramenko, Leonid (ed.): Kyjiv: žertvy represij. T. 1. Kyjiv 1997, T. 2. Kyjiv 1999.

⁴⁵ Např. Vinnyckyj martyrolog. Knyha pamjati žertv polityčnych represij na Vinnyččyni (20–50 rr. XX st.). Vinnyčja 2001; Oděsskij Martirolog. Danyje o repressirovannyh Oděssy i Oděsskoj oblasti za gody sovětskoj vlasti.. Sost L. V. Kovalčuk, G. A. Razumov. T. 1-2. Oděssa 1997, 1999; Vsech poimanno nazvat' (o žertvach političeskogo terrora g. Mariupolja i Priazovka. Sost. G. M. Zacharova. Mariupol 2002; Čaplickij, Bronislav – Osipova, Irina: Kniga pamjati. Martirolog katoličeskogoj cerkvi v SSSR. Moskva 2000; Zacharova, G. M.: Rasstreljannoje parochodstvo (Repressii organov NKVD v Azovskom morskomoj parochodstve. 1937–1938 gg.). Mariupol 1998.

⁴⁶ V Moskvě mají dobrou sbírku ukrajinských martyrologů v knihovně sdružení Memorial a v knihovně Muzea A. Sacharova, nicméně obě mají do completenessi hodně daleko. Lepší to je v Kyjevském Memorialu nebo v příručních knihovnách ukrajinských státních a bezpečnostních archivů, patrně nejlepší pak v Národní knihovně Ukrajiny V. I. Vernadského v Kyjevě, kde jsou martyrology přímo ve studovně.

s početnou českou menšinou.⁴⁷ Rovněž elektronické vyhledávání údajů v soupisech je velmi obtížné, neboť kódování má asi dvacet variant, často i v rámci jednotlivých svazků téhož titulu.⁴⁸ Přes všechny uvedené potíže jsou ale martyrology mimořádně užitečnou pomůckou.

Jinou možností, jak zjistit jména konkrétních obětí represí a základní údaje o nich, představují veřejně přístupné elektronické databáze. Nejobsáhlejší z nich je databáze „Oběti politického teroru v SSSR“, kterou už od roku 1998 vede moskevské sdružení Memorial. Vychází z informací nashromážděných v pamětních knihách a soupisech obětí ze všech regionů bývalého SSSR, ať již vydaných knižně, v podobě elektronických přehledů či jiných soupisů připravených ke zveřejnění. Vytvoření jednotné evidence všech obětí, jež by byla přístupná i prostřednictvím internetu, se však záhy ukázalo jako úkol nadmíru obtížný, takže jsou pravidelně zveřejňovány alespoň dílčí dosažené výsledky.⁴⁹ První kompaktní disk této databáze byl vydán v roce 2001 a zahrnoval přes 130 tisíc jmen obětí ze 26 regionů Ruska a soupisy dalších 210 tisíc jmen. Zatím poslední, čtvrté vydání z roku 2007, obsahovalo už přes 2 miliony 600 tisíc jmen obětí,⁵⁰ což však podle tvůrců databáze činí stále jen asi 20 % z celkového počtu obětí státního teroru v bývalém Sovětském svazu. Aktualizovaná verze databáze doplněná o nové přírůstky už zahrnuje asi 2 miliony 700 tisíc jmen a lze ji najít na internetových stránkách moskevského Memorialu.⁵¹ Bohužel z ukrajinských obětí politického teroru jsou v databázi pouze ty, jejichž jména byla publikována v martyrologiích vydaných v ruštině, tedy jen v malé části publikací z devadesátých let, před jednotnou edicí *Reabilitovani istorijeju*, vydávanou již (s výjimkou Automní republiky Krym) pouze v ukrajinštině. Databáze Memorialu je vedena v ruštině, záznamy v jiných jazycích s ní nejsou kompatibilní a zpětný překlad záznamů do původní ruštiny by mohl způsobit

⁴⁷ Zcela chybí oběti za město Kyjev, Lvov a Volyňskou oblast, Charkov je sleduje jen do roku 1934, soupisy obětí prozatím končí u Krymu písmenem C, u Vinnycké oblasti písmenem M, u Žytomyrské písmenem U, u Mykolajivské písmenem S, u Rivnenské písmenem V, u Černihivské písmenem D. Ivano-Frankivská (Stanislavská) oblast v elektronických soupisech není vůbec uvedena, ač její dva martyrology již vyšly.

⁴⁸ U některých svazků Doněcké a Chersonské oblasti nelze elektronické vyhledávání údajů použít vůbec, protože jsou na internetu jen ve fotografickém formátu.

⁴⁹ Kirillov, V. M. – Kovalčuk, L. V. (sost.): Meždunarodnyj projekt sozdanija jedinogo elektronnoho banka dannyh žertv političeskich repressij „Vozvraščonnyje imena“. Nižnij Tagil 2003.

⁵⁰ Žertvy političeskogo terrora v SSSR. Izd. 4-e. Moskva 2007. Vedoucím projektu je J. Z. Račinskij, vědeckým vedoucím A. B. Roginskij, tvůrcem programu je V. A. Krachotin, grafické zpracování provedl A. A. Kulakov.

⁵¹ Viz <http://lists.memo.ru>. Kirillov, V. M. – Kovalčuk, L. V. (sost.): Meždunarodnyj projekt sozdanija jedinogo elektronnoho banka dannyh žertv političeskich repressij „Vozvraščonnyje imena“. Nižnij Tagil 2003.

nové chyby. Proto jsou v databázi Memorialu jen oběti z Autonomní republiky Krym, z Oděské oblasti a některé dílčí soupisy z Charkova a Mariupolu, jež byly vydány v ruštině. Z této databáze vycházel A. Keler, který zjistil 715 Čechů a československých občanů perzekvovaných v SSSR.⁵²

Některé oběti z Ukrajiny lze najít i ve specifické databázi obětí „Stalinské soupisy zastřelených“ (*Stalinskije rasstrelnyje spiski*), poprvé vydané sdružením Memorial a Archivem prezidenta Ruské federace v roce 2002. Právě v tomto archivu se dochovaly 383 soupisy zahrnující asi 44 a půl tisíce osob, jejichž trest osobně schvaloval J. V. Stalin a někteří členové politbyra ÚV VKS(b) – Molotov, Kaganovič, Vorošilov, Ždanov aj. Naprostá většina souzených byla zastřelena. První soupisy pocházejí už z podzimu roku 1936, většina pak z let 1937–1938. Později bylo nalezeno ještě pět soupisů z let 1940, 1942 a 1950, jež byly do databáze přidány. Soupisy zhotovily orgány NKVD a rozhodnutí politického vedení pak převedlo do formálního výroku Vojenské kolegium Nejvyššího soudu SSSR. Kopie originálních dokumentů uvádějí jen jméno, příjmení a jméno otce odsouzeného, rozhodnutí o výroku, a podpisy členů politbyra. Nové vydání z roku 2013 opravilo některé nepřesnosti, doplnilo data o soudním jednání a výkonu rozsudku a rozšířilo biografické poznámky o obětech, mezi nimiž je několik desítek Čechoslováků.⁵³

Jednou z nových elektronických databází domácí ukrajinské provenience je Národní banka údajů o obětech politických represí sovětského režimu na Ukrajině (*Nacionalnyj bank danych žertv polityčnych represij radjanskoji doby v Ukrajinі*), zkráceně nazývaná též Národní banka perzekvovaných (*Nacionalnyj bank represovanych*). Koordinátorem projektu je Irina Stavnjuk. Projekt vzniká přičiněním Hlavní redakce vědecko-dokumentační série knih Rehabilitování historií (*Reabilitovani istorijeju*), databáze obsahuje prozatím jen 206 423 jmen obětí. Umožňuje vyhledávání jmen podle abecedy, podle místa narození a bydliště oběti; lze v ní tedy najít 87 osob narozených v Česku a Československu, ale Čechy narozené na Ukrajině nikoliv, protože národnost perzekvovaných databáze neuvádí, a bohužel ani druh represe.⁵⁴

Další elektronická databáze se jmenuje „Ukrajinský martyrolog XX. století“ (*Ukrajinskij martyroloh XX veka*) a je přístupná pouze v Informačně-poradenských sálech Resortního státního archivu Bezpečnostní služby Ukrajiny a jeho oblastních

⁵² Keler, A. *Repressirovannyje čechi*, s. 5-64.

⁵³ *Stalinskije rasstrelnyje spiski*. Moskva, Memorial 2013; soupisy lze najít též na disku *Žertvy političeskogo terrora v SSSR*. Izd. 4-e. Moskva 2007, nebo na <http://stalin.memo.ru>.

⁵⁴ *Nacionalnyj bank represovanych*, <http://www.reabit.org.ua/nbr/>

poboček. Shrnuje informace čerpané z celkem 174 401 vyšetřovacích spisů, jež se týkají 236 044 perzekvovaných osob. Databáze sleduje 27 rozlišovacích kritérií včetně národnosti a badatel A. Keler v ní našel 269 Čechů (z toho 30 zastřelených).⁵⁵

Nejvíce dokladů o politických represích na území dnešní Ukrajiny bylo již naštěstí převedeno do státních archivů v jednotlivých oblastech země, takže jsou již delší dobu k dispozici badatelům. Podmínky pro přístup k dokumentům se sice v minulých letech několikrát měnily, nicméně možnost studia např. archivních vyšetřovacích spisů obětí politické perzekuce stále existovala. Nejvíce takových dokumentů shromažďuje Ústřední státní archiv nejvyšších státních a správních orgánů Ukrajiny (*Centralnyj dëržavnyj archiv vyššych organiv vlady ta upravlinja Ukrajiny*) v Kyjevě, ale spisy konkrétních perzekvovaných osob jsou obvykle uloženy ve státních oblastních archivech v každé ze 24 oblastí Ukrajiny, odkud dotyčné osoby pocházely a kde byly souzeny místními orgány. Na podobném principu jsou vybudovány i ukrajinské bezpečnostní archivy. Resortní státní archiv Bezpečnostní služby Ukrajiny (*Haluzevyj dëržavnyj archiv Služby bezpeky Ukrajiny*) v Kyjevě uchovává archivní vyšetřovací spisy rehabilitovaných, především pokud jde o významnější a skupinové případy, nicméně většina jednotlivých vyšetřovacích spisů obětí represí již byla předána do oblastí. V každé z nich sice existuje pobočka archivu Bezpečnostní služby Ukrajiny, ale tam se nacházejí jen některé významnější spisy, neboť většina materiálů o perzekucích byla již předána státním oblastním archivům. Bezpečnostní archivy, zvláště ten resortní v Kyjevě, jsou však nezastupitelné pokud jde o materiály k činnosti NKVD a jiných bezpečnostních orgánů, hlášení a statistiky, personální spisy příslušníků bezpečnosti apod.

Mimořádným zdrojem informací je rovněž Muzeum sovětské okupace a Kyjevský Memoriál V. Stusa (*Muzej sovetskoji okupaciji, Kyjivskyj Memorial im.V. Stusa*) sídlící ve stejné budově a personálně propojené. Lze v nich najít nejen dobrou knihovnu literatury o perzekucích a řadu dokumentů o této problematice, ale též elektronickou Databázi obětí politických represí na Ukrajině a speciální Databázi obětí na kyjevském pohřebišti Bykovnja, z jiných zdrojů jen obtížně dosažitelnou. Národní knihovna Ukrajiny V. I. Vernadského (*Nacionalna biblioteka Ukrajiny im. V. I. Vernadskoho*) je patrně jedinou veřejnou knihovnou, v níž lze bez problémů studovat všechny svazky edice *Reabilitovani istorijeju* i veškerou dosud vydanou literaturu o politických perzekucích.

⁵⁵ Keler, A.: *Repressirovannyje čechi po materialam*, s. 36-65. Autor bohužel ve svém soupise druh represe neuvedl, takže zastřelené osoby nelze zjistit.

Některé materiály k perzekuci Čechů původem z Ukrajiny lze samozřejmě najít i v archivech Ruské federace, např. v Ústředním archivu FSB Ruska v Moskvě (*Centralnyj archiv Federalnoj služby bezopasnosti Rossii*), ve Státním archivu Ruské federace (*Gosudarstvennyj archiv Rossijskoj federacii*, GARF), v Ruském státním archivu sociálně-politických dějin (*Rossijskij gosudarstvennyj archiv socialno-političeskoj istorii*, RGASPI) aj. Mimořádný význam pro poznání osudů perzekvovaných má i Archiv sdružení Memorial v Moskvě (*Archiv Meždunarodnoho občestva Memorial*), v jehož tématické části „Archiv historie politických represí v SSSR 1918–1956“ je uloženo již přes 60 tisíc kopií osobních spisů obětí (mezi nimi i více než padesát těch „československých“), včetně kopií dokumentů a korespondence s příbuznými obětí.⁵⁶ Mnohé osudy obětí perzekuce lze dořešit jen s pomocí materiálů, které se dochovaly v domácích archivech, např. v Archivu Ministerstva zahraničních věcí České republiky, v Národním archivu, ve Vojenském ústředním archivu (v jeho součásti Vojenský historický archiv) apod.

Informační základna výzkumu obětí politických obětí perzekuce z řad Čechů původem z Ukrajiny je tedy mimořádně široká a členitá, ať již se jedná o ukrajinskou (a zčásti též o ruskou a českou) odbornou literaturu, včetně literatury dobové a vzpomínkových prací, nebo o nalezení a prostudování nejrůznějších soupisů obětí, ať již na úrovni místní a profesní, regionální a oblastní, republikové, či na úrovni bývalého Sovětského svazu, vytvářených nejrůznějšími občanskými a vlastivědnými sdruženími, částečně i s pomocí státních institucí. Bylo zapotřebí projít statisíce jmen v publikovaných soupisech i v ručních nebo elektronických katalozích obětí, soustředěných zvláště v Kyjevě a v Moskvě, a vytvořit jednotnou pracovní databázi, sdružující na konci výzkumu již zhruba čtyři a půl tisíce konkrétních jmen českých a československých obětí represí, jejichž osudy se podařilo náležitě verifikovat. Zhruba polovinu z nich, asi 2 500 oobětí, tvoří osoby, jež pocházely z Ukrajiny nebo tam v době zatčení žily. Uvedené počty mají bohužel ještě daleko do úplnosti, neboť stále se objevují nové archivní zdroje a vznikají další soupisy perzekvovaných.

Politické represe sovětského režimu měly nejrůznější formy – patřilo k nim vypovězení ze země, zákazy pobytu v některých městech a oblastech nebo naopak příkazy k pobytu ve vymezených oblastech na Sibiři, ve střední Asii či na Dálném Východě, dlouhodobé vyhnanství, vysídlení a nucené přesídlení, internace v pracovních koloniích a táborech různého druhu, věznění v pověstných gulazích a jiných vězeňských

⁵⁶ Blíže viz <http://www.memo.ru/s/63.html>.

zařízeních. Výzkum, jehož výsledky zde představujeme, se soustředil na nejostřejší formu represe – popravu zastřelením, vykonanou ať již z rozhodnutí soudních orgánů (soudů a jejich vojenských kolegií a tribunálů) nebo orgánů mimosoudních (komise, kolegia, zvláštní porady a pověstné „trojky“ a „dvojky“ bezpečnostních orgánů, někdy ve spolupráci s orgány prokuratury), které vynesly většinu rozsudků trestu smrti. Důvodem tohoto výběru byla nejen potřeba co nejdříve poznat počty a jména popravených osob a okolnosti jejich smrti, ale především zjištění, že doklady o popravách byly pečlivě vedeny a obvykle i dobře uchovávány v archivech přímo na území Ukrajiny, zatímco dohledání osudů vězňů gulagů nebo vysídlených osob by vyžadovalo i náročné pátrání v archivech daleko za ukrajinskými hranicemi. Také dosavadní soupisy perzekvovaných většinou přednostně zaznamenávaly případy poprav, takže i náš soupis mohl být díky tomu úplnější. Do celkového počtu popravených však stále ještě zbývá doplnit údaje z některých oblastí a z některých období, zvláště ze dvacátých let.

Dosud se nám podařilo zjistit a verifikovat asi 1 350 Čechů, bývalých československých občanů a obyvatel českých zemí, kteří byli z politických důvodů v bývalém Sovětském svazu popraveni. Z torzovitých archivních zdrojů sice šlo předpokládat, že počet českých a československých obětí represí v SSSR půjde do tisíců, hlavně pokud se týká osob, jež zemřely v gulazích, věznicích či ve vyhnanství, avšak tak vysoký počet popravených osob, navíc dosud ještě neúplný, jsme v našem výzkumu nepředpokládali. Vždyť za skoro celou dobu existence Československé republiky (od roku 1918 do roku 1989, samozřejmě s vynecháním zcela mimořádného teroru v období nacistické okupace v letech 1939–1945) bylo popraveno 1 207 osob. Jen zhruba pětina z těchto poprav⁵⁷ se však uskutečnila z politických důvodů (provedl je výhradně až komunistický režim po roce 1948), zatímco ony sovětské popravy byly politické všechny, což nemá obdoby v našich novodobých dějinách.

Osudy zhruba poloviny všech Čechů a československých občanů popravených v bývalém Sovětském svazu, o nichž jsme se dosud dozvěděli, se týkaly území Ukrajiny.

⁵⁷ V předválečné ČSR byly odsouzeny k smrti 433 osoby, ale popraveno jen 21 osob, protože prezident Masaryk i Beneš udělovali milosti. Většinu poprav v ČSR nařídily až „retribuční“ mimořádné lidové soudy, jež v prvních letech po II. světové válce soudily válečné zločince, zrádce a kolaboranty (61 %). Politické popravy se konaly jen za Gottwalda (189), Zápotockého (47) a Novotného (12). Trest smrti byl v ČSFR zrušen 1. 7. 1990. Viz Liška, Otakar a kol.: Vykonané tresty smrti. Československo 1918–1989. Praha 2000, s. 25, 153-154, 216; do počtu 227 poprav nejsou započteny popravy vysokých komunistických funkcionářů, příslušníků Ukrajinské povstalecké armády, Hlinkových gard aj. Viz Rázek, Adolf: Seznamy popravených. Vykonané tresty smrti z politických důvodů od 25. 2. 1948 do 29. 12. 1989. Viz <http://www.ustrcr.cz/cs/dokumentace-popravenych-politicke-duvody-48-89>.

V naší evidenci jsme zjistili celkem 661 takových případů. Ukrajina tak byla pro Čechy jednoznačně nejhorším dějištěm politických represí sovětského režimu.

Zde je namístě připomenut, že všeobecně užívaný pojem „poprava“ není v případě obětí represí adekvátní skutečnosti, neboť dotyčné osoby nebyly popraveny na základě rozsudků řádných soudů a za svá skutečná provinění, nýbrž poslány na smrt většinou mimosoudními orgány, které se zároveň i podílely na zfalšování jejich obvinění. I pokud se jednalo o rozsudky vojenských kolegií řádných soudů, byly žalobní důvody většinou vykonstruované a doznání obviněných vynucená, takže i zde to spíše než popravy byly politicky motivované likvidační akce. A oběti represí nebyly řádně pochovány, nýbrž zakopány v hromadných hrobech, často na nedůstojných místech, kde většinou dodnes leží.

Mezi popravenými jsme sledovali především Čechy a československé občany, ať již šlo o příslušníky české menšiny na Ukrajině, české kolonisty do někdejšího carského impéria nebo jejich potomky, často i v několika generacích, o bývalé válečné zajatce z českých zemí, kteří se tu po první světové válce usadili, nebo o československé občany, kteří se sem dostali až mezi světovými válkami z důvodů hospodářských, profesních, politických či jiných, byť mnozí z nich již byli donuceni k přijetí občanství sovětského. Zahrnuli jsme k nim též další obyvatele českých zemí, které peripetie dějinného vývoje přivedly na Ukrajinu (např. v rámci tzv. katyňského případu), a také několik Ukrajinců, popravených za špionáž pro Československo nebo v jiných podobných vazbách (zvláště v souvislosti s ukrajinským exilem v předválečné ČSR). V našem soupisu jsou tedy osoby, které se na území meziválečné ČSR narodily nebo tam delší dobu žily, poté působily na Ukrajině a byly tam zastřeleny, stejně jako příslušníci české menšiny, kteří se na Ukrajině narodili nebo tam v meziválečném období žili, a byli tam i zastřeleni. V rámci těchto dvou skupin jsme sledovali i případy, kdy k zastřelení oběti došlo mimo Ukrajinu, na jiném místě Sovětského svazu, vždy ale v nějaké ukrajinské souvislosti zdůvodňující zařazení oběti do ukrajinských soupisů, z nichž jsme vycházeli.

Chronologické vymezení sledovaných poprav je dáno rozmezím let 1919 až 1941. První Čechy popravené sovětským režimem na Ukrajině známe z roku 1919 (oběti občanské války a banditismu ponecháváme stranou). Statistiky obětí politického teroru ze dvacátých let, zvláště z jejich první poloviny, jsou bohužel značně neúplné a nespolehlivé, a dokumentační materiály k nim jen obtížně (pokud vůbec) dohledatelné. Naopak dokumenty z klíčového období Velkého teroru let 1937–1938 jsou dobře

uchovány v archivech a umožňují výzkum. Protože poprav y z těchto let tvoří přes 80 procent všech námi dosud zjištěných poprav, bylo možné uskutečnit i hlubší analýzy těchto událostí v některých regionech. Za závěrečný mezník by bylo možno vzít rok 1939, kdy se sovětský režim hned na počátku světové války zmocnil polských území a přisvojil si Západní Ukrajinu. Protože zde totalitní režim zavedl stejné metody politických represí jako na ostatním sovětském území, jevílo se účelnějším vzít za závěrečný mezník až rok 1941, kdy v souvislosti s německým útokem na Sovětský svaz docházelo k likvidaci politických vězňů. Okupace Ukrajiny pak toto období ukončila, válku a poválečný vývoj už charakterizovala jiná specifika, i když politické motivy poprav bychom našli i tehdy.

Teritoriální vymezení sledovaného území zahrnuje celou dnešní Ukrajinu, donedávna rozdělenou do 25 správních celků (24 oblastí a Autonomní republika Krym); všechny tyto celky mají samostatně vedou evidenci obětí politické perzekuce, z níž jsme vycházeli. Ponechali jsme v našem soupise Krym, přestože až do roku 1954 (tedy v době sledovaných represí) do Ukrajiny oficiálně nepatřil a v roce 2014 z ní byl za velmi sporných okolností pod ruským nátlakem znovu vyňat, nicméně jeho oběti politické perzekuce již byly zpracovány v rámci jednotného ukrajinského systému, včetně četných popravených z řad místních Čechů. Nebyl rovněž důvod ponechávat stranou ukrajinské oblasti Luhansk (někdejší Vorošilovhrad) a Doněck (někdejší Stalino), nedávno postižené válkou. Sledovali jsme odděleně vývoj represí na Volyni a v Podolí, kde žila nejpočetnější česká menšina (oblasti Žytomyr, Vinnyca a Chmelnyckyj [dříve podle druhého centra oblasti Kamenec-Podolský]). Samostatně byl pojednán vývoj v ostatních oblastech Centrální Ukrajiny (Kyjev, Černihov, Poltava, Kirovohrad [v oblastech Čerkassy a Sumy jsme české oběti poprav nezjistili]), na Východní Ukrajině (v oblastech Charkov, Dněpropetrovsk, Doněck, Luhansk, Záporoží, Oděsa a Autonomní republika Krym [v oblastech Cherson a Mykolajiv jsme české oběti poprav nezjistili]) a od roku 1939 i na Západní Ukrajině (Lvov, Ivano-Frankivsk [dříve Stanislav], Luck, Rovno, Tarnopol [v Užhorodu a Černovicích nebyly české poprav y zjištěny]). Mimo území Ukrajiny byli Češi původem z Ukrajiny popraveni na 15 místech v Rusku, na dvou místech v Karélii a po jednom v Kazachstánu a Baškírii.

Dalo se vcelku logicky předpokládat, že poměrně početná česká kolonie, která žila na Ukrajině mezi světovými válkami, bude mít hodně svých zástupců i mezi obětmi politických represí, jimiž koncem třicátých let sovětský režim těžce postihl obyvatele

svého státu. Bylo však nadmíru obtížné tento předpoklad ověřit. Bránilo tomu přísné utajování poprav a úřední falšování údajů o mrtvých, ničivé zásahy válečných událostí i náhlý návrat zbývajících kolonistů do vlasti předků, odkud se po pravdě o popravách pátrat nedalo. Sovětské úřady tu pravdu vydávaly jen po kouskách a velmi neochotně, dokonce i po pádu komunistického režimu jsou mnohé dokumenty z oné doby v ruských archivech badatelům dosud nepřístupné. Nedávné politické změny na Ukrajině dávají naději, že alespoň tady se archivy konečně otevrou.

Otevření archivů je však jen jedním z předpokladů správné odpovědi na otázku, kolik Čechů, československých občanů a obyvatel českých zemí, kteří před druhou světovou válkou žili na Ukrajině, bylo sovětským režimem postříleno a proč, jak se jmenovali a odkud byli, a čím pozoruhodným se vyznačovaly jejich zmarněné životy. Zde může k odpovědi aspoň částečně přispět pouze důkladné využití všech možností poznání, jež nabídnou archivy, ale i knížky a vzpomínky těch nemnoha ještě žijících pamětníků, či spíše už jejich potomků. A je zbytečné se ptát, zda po tolika letech nezájmu má ještě nějaký smysl to vůbec chtít vědět; vždyť každý takový návrat zmizelých osudů zpátky do historie pomáhá udržet pevnou půdu pod nohama nejen potomkům zapomenutých, ale i nám ostatním, co hledáme zakotvení svých vlastních životů.

Již první letmá analýza struktury popravených osob přinesla zajímavé výsledky. Ukázalo se, že téměř třetina z nich (200 osob) pocházela z území bývalého Československa, především z českých zemí, např. z Prahy pocházelo 18 popravených. Skutečný počet rodáků ze „staré vlasti“ může být ještě vyšší, protože u 54 osob neznáme údaje o místě narození. Politický teror těžce postihl celé české kolonie, zvláště na Volyni. Podle místa narození bylo zastřeleno 42 rodáků z České Krošni, 12 z Vilšanky, 12 z Mykolajivky, 12 z Antonivky, 10 z Vysokého. A netýkalo se to jen Volyně, např. z Čechohradu na Záporoží pocházelo 17 českých obětí. Skutečný počet obětí z oněch obcí bude ještě vyšší, protože v nich žili též jinde narození Češi. Ze Slovenska pocházelo jen 5 osob, ale ne všechny se hlásily ke slovenské národnosti. Podle národnosti bylo mezi oběťmi vedle převažujících Čechů též nejméně 16 Němců, většinou původem z pohraničí českých zemí, 43 Poláků převážně z Těšínska (z toho 39 Poláků zastřelených až v souvislosti s tzv. katyňským zločinem), dále 7 Ukrajinců, 2 Maďaři a 1 Estonec narozený v Praze.

Podle místa poprav převažují oběti zastřelené v Žytomyru, bylo jich nejméně 176. Následuje Kyjev jako správní centrum země, kde bylo zastřeleno 61 osob a 7 dalších pak

přibýlo v roce 1940 v Bykivni. Mnoho obětí bylo též ve větších městech a průmyslových střediscích, např. 65 osob v Dněpropetrovsku (spolu s Dněprodzeržinskem), 39 osob v Charkově, 37 osob v Kamenci Podolském, 33 osob v Doněcku, 28 osob ve Vinnycji, 26 v Simferopolu na Krymu, 16 osob v Luhansku, 14 osob v Oděse atd. Dalších 61 Čechů původem z Ukrajiny bylo zastřeleno na jiných místech Sovětského svazu. Mezi popravenými bylo i 9 žen.

Přehled o době popravky ukazuje na význam období Velkého teroru v historii politických represí. Ponecháme-li stranou krvavé počátky sovětského státu, k nimž nemáme dostatek pramenů, můžeme konstatovat, že ve dvacátých a v první polovině třicátých let byli mezi popravenými Čechy jen jednotlivci a v některých letech jsme nezjistili vůbec žádnou popravu. Zlom nastal až v roce 1937, kdy bylo zastřeleno 181 osob, a v roce 1938 dokonce 352 osoby. V roce 1939 už bylo zastřeleno jen 5 osob, v roce 1940 celkem 45 osob (ale většinu z nich tvořili zmínění polští zajatci) a v roce 1941 celkem 63 osob, převážně politických vězňů, které úřady odmítly evakuovat před německým útokem. Celkem 533 osob, tedy 83,6 % všech popravených, patří k obětem Velkého teroru. Zatímco jinde v SSSR teror vrcholil už v roce 1937, na Ukrajině tomu bylo naopak. V době, kdy teror už slábl, bylo na Ukrajině v roce 1938 popraveno dvakrát tolik Čechů jako v roce 1937. I to dobře svědčí o skutečném charakteru oněch „poprav“, narychlo realizovaných na politickou objednávku.

Podobný zjevný rozdíl vyvstane např. i při porovnání sociální struktury popravených na Ukrajině a v Moskvě, kde bylo centrum celého státu a tudíž i poměrně značný počet popravených Čechů a Čechoslováků (přes 120 osob). Zatímco v Moskvě tvořili oběti převážně příslušníci společenských elit a inteligence, na Ukrajině jednoznačně převažovali prostí rolníci a dělníci, kteří podle třídních principů komunistické nauky měli být pány své země. Zahubil je tedy politický systém, o němž se naivně domnívali, že právě on jim dá spravedlivé místo k životu. Kéž by poučení z jejich osudů bylo přenosné alespoň na několik generací jejich následovníků.

Přestože informace zjištěné v archivech byly v řadě případů příliš skoupé a torzovité, pomohly značnou měrou zrekonstruovat některé u nás dosud jen málo známé události, jež by neměly zůstat v zapomnění. Patří k nim např. bližší povědomí o tom, že Češi byli i mezi oběťmi známého zločinu ve Vinnycji, odhaleného světu za německé okupace Ukrajiny. Jiným takovým příkladem může být i svědectví o osmdesáti členech české fiktivní protistátní skupiny, společně popravených na svátek svatého Václava v roce

1938 v Žytomyru. I když to byla jedna z největších hromadných poprav v českých dějinách, neznali jsme její pozadí, oběti ani pachatele.

Zjištěním konkrétních jmen obětí a okolností jejich smrti učinil výzkum jen první důležitý krok. Stále totiž ještě nejsou soupisy obětí uzavřené, publikování nových seznamů se i vzhledem k rušným politickým událostem poslední doby pořád opožděje, takže i některá významná města (např. Kyjev a Charkov) takový přehled dosud nemají, což se týká i některých dalších oblastí Ukrajiny. Lze proto důvodně předpokládat, že po doplnění soupisů obětí politických represí se i dosud zjištěný počet popravených pravděpodobně zvýší, možná o stovku dalších jmen. Ale i u těch už zjištěných nám zbývá podstatně doplnit jejich životní osudy, vytáhnout z archivů podrobnosti o jejich předem prohraném zápase o život a někdy i pojmenovat zločince, kteří se na jejich smrti podíleli. Přívětivě pootevřené dveře ukrajinských archivů, hlavně těch bezpečnostních, by mohly být dobrým podnětem i pro mladé badatele z České republiky, kteří by se takové výzvy chtěli chopit. Monografie shrnující dosavadní výsledky výzkumu může být orientační pomůckou k takovému počínu.⁵⁸

V posledních letech se tématem perzekuce Čechů a československých občanů v bývalém Sovětském svazu začali zabývat i historici v Ústavu pro studium totalitních režimů v Praze. Ukrajiny se týkal výzkum v archivech na Podkarpatské Rusi, který umožnil uspořádat úspěšnou výstavu „Čechoslováci v gulagu“,⁵⁹ dokumentující tragické osudy utečenců do Sovětského svazu po roce 1939, kteří byli za nelegální přechod hranic posláni do nápravných táborů. Další okruh výzkumu představoval „český“ charkovský proces z roku 1931, kdy se historikům Adamu Hradilkovi a Janu Dvořákovi podařilo zdokumentovat osudy některých souzených osob a získat vzpomínky jejich příbuzných. Navázali na předválečné vzpomínky učitele Jiřího Bezděka⁶⁰ a studie svých předchůdců o tomto procesu,⁶¹ který ukázali v širších souvislostech.⁶² Začali rovněž

⁵⁸ Borák, Mečislav: Zatajené popravky. Češi a českoslovenští občané popravení na sovětské Ukrajině: z historie Velkého teroru na Volyni a v Podolí. Opava 2014. Práce byla distribuována odborným institucím, část nákladu je v prodeji v e-shopu Slezské univerzity v Opavě (<http://eshop.slu.cz/>).

⁵⁹ Čechoslováci v gulagu, viz <http://www.ustrcr.cz/cs/cechoslovaci-v-gulagu>.

⁶⁰ Bezděk, Jiří: Ze Soloveckých ostrovů do východní Sibíře. Širým světem, 15, 1938, s. 267-273, 321-325, 379-382, 437-441, 510-514, 555-560; Týž: Domů ze sibiřského vyhnanství. Širým světem, 16, 1939, s. 664-680.

⁶¹ Filip, Zdeněk: Proces s českými učiteli na Ukrajině v roce 1931. In: Historia magistra vitae, vita magistra historiae. Praha 1998, s. 62-69; Týž: Případ učitele Bezděka. Severomoravský příspěvek k dějinám stalinských represí. Severní Morava, 59, 1990, s. 23-38; Filip, Zdeněk – FILIP, Jiří: Tam na východě vidí oči spásu. (Severomoravský příspěvek k dějinám Interhelpa). Severní Morava, 15, 1967, s. 9-18.

⁶² Dvořák, Jan – Hradilek, Adam: Když pochopíte, nebude váš osud tak bolestný. Učitel Bezděk v soukolí totalitních režimů. Paměť a dějiny. Revue pro studium totalitních režimů, r. 5, 2011, č. 4, s. 89-107.

úspěšně mapovat životní osudy další významné postavy charkovského procesu, Antonína Vodsed'álka.⁶³ Aktuální spolupráce ústavu s Archivem Bezpečnostní služby Ukrajiny dává naději na získání informací, jež by dosavadní výzkum perzekucí Čechů a československých občanů na Ukrajině mohly podstatně zkvalitnit (chystá se například společné vydání dokumentů z bezpečnostních archivů Ukrajiny, jež přiblíží osudy Čechů perzekvovaných v době tzv. Velkého teroru v letech 1937–1938).

Jistou naději na pokračování výzkumů tohoto druhu vzbuzuje i neutuchající zájem příbuzných obětí, kteří pátrali a mnozí dosud pátrají po jejich osudu, někdy už ve třetí či čtvrté generaci. Právě oni pomohli v mnoha případech oživit svými vzpomínkami a doplnit osobními postřehy úřední dokumenty z archivů, z nichž se na oplátku zase oni dověděli skutečná fakta o tragickém konci svých blízkých. Dokládá to nejlépe společenský zájem o takový výzkum, který vrací osudy konkrétních lidí zpátky do dějin a napomáhá tak i navrácení historické spravedlnosti.

⁶³ Dvořák, Jan: Antonín Vodsed'álek a proces s českými učiteli na Ukrajině. Paměť a dějiny. Revue pro studium totalitních režimů, r. 7, 2013, č. 4, s. 97-108.

Summary

Political repressions of the Czech people in Ukraine in the Soviet regime period

The first political repressions, which were often related to revolution and civil war, can be detected with difficulties nowadays. The first trials with Czech old residents took place in the half of the 20's and a number of repressions increased greatly in the following period of a forcible collectivization. Many of Czech farmers were branded as "kulaks" and after the confiscation of property, they were with their families displaced to remote areas of the Soviet Union. As "the class enemies", also the Czech entrepreneurs, merchants and craftsmen as well as members of intelligence, especially teachers were subjected to repressions. Tightening of political repressions in the period of the Great Terror in 1937-1938 meant also a sharp increase of executions carried out usually only on the grounds of decisions of boards of security bodies, sometimes in cooperation with prosecution office. But also verdicts of military collegia of court bodies proceeded from false accusations at that time. The number of victims of this "political justice" was extraordinarily high even among residents from Czechoslovakia, since the "foreign" national origin was a reason for repression still more often. The majority of 661 namely discovered Czech people, Czechoslovak citizens and inhabitants of Czech lands, shot dead in Ukraine in the period 1919-1941 lost their lives just at the end of the 30's.

Almost a half of politically motivated executions of the Czech in Ukraine took place in eastern Volhynia and Podolia, where numerous Czech minority lived. For the first time in the Czech scientific literature, the circumstances of the so called Vinnytsia massacre, shooting of almost ten thousand inhabitants of the city and its surroundings in the period 1937-1938 by Soviet security on the grounds of false accusation, were commemorated closer. It had not been known at all that among the victims of this crime, there had been at least thirty Czech persons, whose life stories were, at least partly, discovered. The increased attention is paid to almost two hundred Czech persons who were interrogated and shot down in Zhytomyr. It includes the greatest mass murder of the Czech in Ukraine, the "execution" of eighty alleged members of Czech military and espionage organization. It took place on September 28, 1938, on Saint's Wenceslas Day, a patron of the Czech lands.

The list of the Czech, Czechoslovak citizens and other inhabitants of the Czech lands executed by the Soviet regime in Ukraine is unfortunately not complete yet, since new archival sources are still being discovered. Thus, the research of the political repressions victims still continues.